

İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik*

Dr. Sema ASLAN**

1. Giriş

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi *istek kipliği*, ‘gerçeklik’ ve ‘gerçekleştirilebilirlik’ olguları açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Öncelikle *kiplik*, *gerçeklik* ve *gerçekleştirilebilirlik* kategorileriyle ilgili teorik bir çerçeve sunulacak; ardından, morfolojik istek işaretleyicilerinin sözü edilen kategorileri karşılayabilirliği değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada istek, kiplik çalışmalarında olduğu gibi anlamsal bir kategori olarak kurgulanacaktır. Bu kurgunun, istek kategorisine daha kapsamlı bir açıyla bakılmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Kiplik [modality], dille ifade edilebilen anlamları inceleyen semantik bir alandır; kip [mood] ise, kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik bir kategoridir. Kipliğin, kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, söz dizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunabilir. Aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçı, birbirini dışlamadan kullanılabilmektedir (ayrıntılar için bk. Bybee 1995: 2). Bu açıdan bakılınca istek semantiği/kipliği; dilbilgisi düzlemine istek bildiren kip ekleri, kiplik yüklem, söylem stratejileri ile çıkabilen ve konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlam çekirdeğidir. İstek semantiği/kipliği, ‘gerçekleşebilirliği yüksek’, somut isteklerden, gerçekleşmesi mümkün olmayan, ‘gerçekdışı’ isteklere kadar, değişik derecelerdeki gerçeklikleri karşılayabilmektedir. İstek semantiğini/kipliğini kodlayan dilbilgisi yapıları, konuşurun, isteğinin “gerçeklik ve gerçekleştirilebilirliğe” dair tutum ve beklentilerini aktarmada farklı yatınlıklar gösterebilirler. Çalışmada istek semantiğini karşılayan dilbilgisel işaretleyicilerden morfolojik olanları yukarıda sözü edilen bağlamda değerlendirilecektir.

2. Gerçeklik ve gerçekdışılık kategorileri

Kipliğin, dille ifade edilebilen anlamları ve konuşurun dile yansıttığı tutumlarını inceleyen semantik bir alan olduğu yukarıda belirtilmişti. Dilbilimsel *gerçeklik* [realis] ve *gerçekdışılık* [irrealis] kategorilerinin kiplik araştırmalar içindeki yeri çok eski sayılmaz. Konuşurun, olay ve durumların *gerçek* ya da *gerçekdışı* oluşuna ya da *nesnel gerçeklikle ne derece uyutuğuna* ilişkin zihinsel/kavrayışsal bir ayırım yaptığı ve bu yöndeki kararını, bir tutum olarak

---

* VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu, 2-5 Mayıs 2007, Konya.

** Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Ankara
aslans@baskent.edu.tr

konusmasına yansıttığı düşüncesi, bu araştırmaların problematiğini oluşturur (bk. Chafe 1995, Mithun 1995, Bybee 1998). Dil yalnız aktarım sağlamakla kalmaz; konuşurun, aktardığı bilginin gerçekliğine ve gerçekleştirilebilirliğine yönelik tutum ve beklentilerini de yansıtarak *gerçeklik*, *gerçekleşebilirlik*, *gerçekdışılık* gibi değişik durumların ifadesini de sağlar (Varsayımaya dayalılık için bk. Debra 2000).

Gerçek ve gerçekdışının algısında kültürlere, toplumlara, öğretilere ve bireylere bağlı göreceliklerin olabileceği bir yana; gerçek ve gerçekdışı arasında düzenli ayrımlar yapan ve bu ayrımı eklerle, enklitiklerle ve/veya sözcüklerle, düzenli olarak gramere yansıtan dillerin varlığı çeşitli çalışmalarda kayıtlıdır (bk. Chafe 1995, Mithun 1995, Bybee 1998, Martin 1998). Bu ayrımın yapıldığı dillerde konuşur, anlattığı olayın gerçekliğine inanıyorsa başka, gerçekdışı olduğuna inanıyorsa başka bir eki ya da gramatikal birimi tercih etmektedir. Gerçek ve gerçekdışı kategorilerinin gramerdeki gösterimi, dil tipolojilerine göre değişebilmektedir (Mithun 1995). Uzun-Emeksiz, gerçekdışılık kategorisinin Türkçede, söyleme bağlı olarak ve *tut ki*, *varsayalım ki* vb. belirli yapıların anlamsal içerikleriyle ifade edildiği üzerinde durmuştur (2006).

Neyin gerçek, neyin gerçekdışı olduğuna ilişkin kategorik ayrımlarsa genelde, geçmişte olan veya süren eylemlerin gerçek; geleceğe yönelen *emir*, *istek*, *dilek*, *gereklilik*, *koşul* vb. bildirimlerin ve geleceğin bizzat kendisinin ya da kaynağını hayal gücünden alanların gerçekdışı olduğundan hareketle yapılır (bk. Chafe, Mithun 1995: 368, 376). Gelecek ve geleceğe yönelen eylemlerin gerçekdışı olmasına ilişkin Dahl'ın söyledikleri, bu noktada ilgi çekici olabilir: “Gelecek epistemolojik ve ontolojik olarak geçmiş ve şimdiden farklıdır. Geleceği doğrudan algılayamayız ya da hatırlayamayız. Geleceğin öngörülüp öngörülemeyeceği gibi metafizik bir gerçekliği ispatlayamayız; ya da gelecekle ilgili bir bilginin doğruluk değerinin bilinip bilinemeyeceğini cevaplayamayız. Ancak açık olan, geleceğin bu özel statüsünün, özellikle kip, görünüş, zaman kategorileri üzerinde dilbilimsel sonuçlar doğurduğudur.” (1985). Sözlerimizle gelecekte bahsedebiliriz; ancak kesinliklerden değil olasılıklardan, planlardan, isteklerden, niyetlerden, tasarımlardan, tahminlerden, kısacası bir dizi varsayımdan bahsetmiş oluruz. Tüm bu sayılanların karakteristiğine ait bilinmezlik, olayın gerçekleşme anına kadar korunur. Öyle ki, gerçekleşmesine kesin gözüyle bakılan eylemler gerçekleşmeyebilir ya da gerçekleşme ihtimali çok düşük eylemler gerçekleşebilir. Gelecek ve geleceğe yönelen eylemler henüz gerçekdışı, nesnel gerçeklik için değeri henüz *varsayımaya dayalı* ve bilinemezdir.¹

Comrie'ye göre, farklı diller *varsayımaya dayalılık*'ın farklı derecelerini ayırt eder ve bu kararlarına uygun dil biçimlerini, ekleri, enklitikleri vb. seçerler. Comrie

¹ Augustine'nin yalnız geleceğin değil, geçmişin varlığını da aynı derecede gerçekdışı olduğu yönündeki tespiti ilgi çekicidir: “Eğer geçmiş ve gelecek varsa onların nerede olduğunu bilmek istiyorum. Henüz böyle bir bilgiye sahip değilim; ancak şunu biliyorum ki onlar ne geçmişte ne gelecekte; gerçekte haldeler. Eğer gelecekte iseler henüz yoklar; geçmişte iseler artık yoklar. Öyleyse nerede ve hangi zamanda olduklarının tek cevabı burada/halde olduklarıdır (Cockburn 1997: 37'den).

varsayıma dayalılıkla, olayın gerçekleşme potansiyeline ilişkin değişik derecelerdeki *olabilirlik*'i kasteder. Eylemin olabilirliği düşükse varsayıma dayanma derecesi yüksektir ya da tersine, eylemin olabilirliği yüksekse, varsayıma dayanmanın derecesi düşüktür (1986: 88-89). Debra varsayım kipliğini [hypothetical modality] “olanaksız, kesin olmayan, görece imkânlı” vb. değişik derecelerdeki gerçekliğin [factuality] dilbilimsel anlamla birleşmesi biçiminde yorumlar (2000: 5).

3. Gerçekdışının gerçekliği: gerçekleştirilebilirlik

Yukarıda, geleceğe yönelen *emir*, *istek*, *dilek*, *gereklilik* vb. bildirimlerin ve geleceğin bizzat kendisinin, gerçeklik değerleri geçmiş ve halden farklı oldukları için, kategorik olarak gerçekdışı olduğu iddiaları üzerinde duruldu. İşin ilginç yanı, gelecek, konuşma anı için henüz gerçekdışı olsa da, konuşurunun, geleceğe ait bir dizi varsayımı her defasında aynı ek ya da leksikal birimle ifade etmediği; kendi idrak dünyasında, bunların *gerçekleşebilirliği* ya da *olabilirliğine* göre ikinci bir gerçeklik ayrımı yaptığı ve bunu konuşmasına yansıtılabildiğidir. Türkiye Türkçesinde istek kipliği, bu durumu gözleyebilmek için iyi bir örnektir. Konuşur, gerçekleşebilirliğini yüksek bulduğu istekleri ifade ederken başka; gerçekleşebilirliğini düşük bulduğu istekleri ifade ederken başka istek ekini tercih edebilmektedir. İsteklerin olabilirliğinin yüksek ya da düşük olduğu yönündeki kararın, nesnel bir karar olmaktan öte ve önce, konuşurun bu konudaki algı ve tutumuna bağlı öznel bir karar olması kaçınılmaz görünmektedir. Her bireyin kendi öngörülleri, ihtimal hesapları, beklentileri, planları ve çıkarımları farklıdır. Bir olay bir konuşur için ileri derecede imkânlı iken başka bir konuşur için öyle olmayabilir. Kiplik çalışmaları için önemli olan, isteğin ontolojik gerçeklikle ne kadar uyduğunu nesnel ölçütlerle saptamak değil; konuşurun bu konudaki karar ve tutumunun konuşmasına, isteği hangi ekle veya hangi biçimle ifade edeceği yönündeki tercihinin nasıl yansıdığını gözlemektir.

4. İstek kipliği, zamansallık ve gerçekleştirilebilirlik

İstekler, henüz gerçekleşmeyen, ancak çeşitli derecelerde gerçekleşme potansiyeli bulunan ifadelerdir. İstekler *olay öncesi* sözeylemlerdir; konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi çerçevesinde biçimlenirler. Şikayet etme, özür dileme vb. ise *olay sonrası* sözeylemler olarak değerlendirilir (Trosborg 1995: 187). İsteklere, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki sonralık ilişkisi nedeniyle geleceğin atfedildiği, gelecek ve istek kategorileri arasındaki organik bağların konu edinildiği çalışmaların varlığı bilinmektedir² (bk. Fleischman 1982; Pagliuca & Bybee 1987, 1991; Üstünova 2004).

² İstek ve gelecek arasındaki kategorik ilgi, evrensel denecek kadar yaygın ve geneldir. Pek çok dilde gelecek bildiren ek ya da yardımcı fiillerin kökeni istek bildiren sözcüklere dayanır: örn. İng.

Ancak, bütün isteklerin geleceğe yöneldiği iddiası, her durum için aynı derecede geçerli görünmemektedir. Örneğin, istek kategorisine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen “geleceklik”, normal koşullarda hiçbir zaman gerçekleşmeyecek/imkansız bir istekten bahsediliyorsa neye dönüşmektedir? Hiç gerçekleşmeyecek eylemlerin zamanı var mıdır? *Keşke bir böcek olsam ben. Ufak, ufacık bir böcek olsam.* Bu tür ifadelerde zaman referansı gelecekle belirsizlik arasında zayıflamış görünmektedir. Diğer yandan, *gelseydin, geleydi* vb. geçmişte, gerçekleşme potansiyeli bulunduğu halde gerçekleşmemiş olan, konuşma zamanından öncesine/geçmişe yönelen istekler de vardır.³

5. Morfolojik istek işaretleyicilerinin durumu

Bu bölümde, istek morfolojisinin, konuşurun, isteğin gerçekliği/gerçekleştirilebilirliği yönündeki zihinsel çıkarımını karşılama yetileri tartışılacaktır. İstek semantik bir alan olarak kurgulandığı için, üzerinde duracağımız tek işaretleyici istek kipi –A [optative] olmayacak; istek bildiriminde kullanılan diğer morfolojik işaretleyiciler de çalışma kapsamına alınacaktır. İsteği, yaygın morfolojik yaklaşımın tersine, semantik odaklı ele alan önemli bir çalışma Johanson 2008b’dir. Çalışmada “istek” kategorisinin morfolojik işaretleyicileri sırasıyla gönüllülük kipi⁴ [voluntative], istek kipi [optative] ve varsayımlı işaretleyici [hypothetic marker, -sA] olarak betimlenir. Bu eklerin yanı sıra, farklı bağlamlarda istek semantiği bildirebilen –(A/X)r ve -mAll ekleri de, istek bildirdikleri ölçüde, bu çalışma içinde değerlendirilecektir. Dilde, her türlü sınırlı ve tanımlı zorlayabilecek bireysel ve stilistik kullanımların daima bulunabileceği göz önüne alınınca, çalışmada bahsedilenler kesinlikler değil, genel eğilimler ve yatkınlıklar olacaktır.

---

will “istemek”. Eski Türkçe -GAy (> -GA) biçimbiriminin geleceklik-istek ilgisi de hatırlanmalıdır. ‘Birçok dilde gelecek zamanı göstermek için kullanılan morfem ya da morfemler, zamansal olmayan başka kullanımlara da sahiptir. Yaklaşık 50 dilin karşılaştırıldığı Ultan 1978 ve Roman dilleri ile İngilizceyi konu alan Fleischman 1982’de, gelecek zaman morfemlerinin, geleceğin yanı sıra istek, niyet, zorunluluk, alışkanlık, genel doğrular, karakteristik davranışlar, emir, rica vb. de bildirdiği ifade edilir’ (Pagliuca & Bybee 1987, ayr. bk. 1991).

³ Gelseydi, gelseymiş vb. yapıların koşul bildirdiği durumlardaki gerçek karşıtlığına ilişkin bk. Ruhi, Zeyrek, Turan 1999; ayr. bk. Adamoviç 1985.

⁴ Gönüllülük kipinin terimsel çağrışımı, sözü edilen paradigmanın istek işlevini karşılamada yeterince kapsayıcı değildir. Çünkü bu kiple, gönüllülüğten de öte, kararlı isteklerin, niyetlerin, plan ve tasarımların ifadesi vardır. Ancak bu çalışmada, konuyu terimsel bir tartışmaya çekmemek üzere gönüllülük kipi terimi, çağrışımsal sınırları genişletilerek kullanılacaktır.

5.1 Gönüllülük kipi

-*AyIm*, $\emptyset$, -*sXn*, -*Allm*, -*Xn*, -*XnXz*, -*sXnlAr* paradigması altı kişi-iki sayılı çekim ile Türkiye Türkçesi için istek semantiğinin sık kullanılan işaretleyicilerinden biri olarak yerini alır. İstek işlevine kayıtsız kalmayan çalışmalarda, *emir-istek* kipi, *istek* kipi (Korkmaz 2003) ya da *gönüllülük kipi* [voluntative] (Adamoviç 1985, Tekin 2003, Erdal 2004, Johanson 2008a) olarak adlandırılan bu paradigmanın, kip, kişi-sayı kategorileri için tartışıldığı bilinir (bk. Ercilasun 1995, Adamoviç 1985, Johanson 2008a vb.). Burada emir-istek tartışmalarına girilmeksizin, paradigmanın istek işlevi üzerinde durulmaktadır. Yalnız teklik-çokluk 1. kişilerle değil, bütün kişilerle *emir kadar güçlü olmayan, rica kadar kibar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun sosyal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları istekleri* işaretleyebilmektedir. İşleklüğünde, istek kipinin [optatif] (-A) görece korunduğu durumlar dışında, standart dilden büyük oranda çekilmesiyle açılan işlev sahasının devri etkilidir (bk. Johanson 2008a).

-*AyIm*, $\emptyset$, -*sXn*, -*Allm*, -*Xn*, -*XnXz*, -*sXnlAr* paradigması, niyet edilen, tasarlanan, *gerçekleşebilirliği yüksek, somut istekleri*; hatta, “istenir davranışların” niyet etme ve tasarlama gibi düşünsel süreçlerin tamamlanıp zihinde somutlaştırılarak, harekete geçilmek üzere olanlarını bildirmeye elverişlidir. Bu paradigmayla ifade bulan isteğin gerçekleşebilirliği, -sA ile karşılanan isteklerden görece yüksek ve geride bıraktığı düşünsel süreçler -kısmen farklı olsa da- ileridedir.

(1) *Hava soğudu, hırkamı giyeyim.*

(2) [İki arkadaş konuşuyor]

-Nereye?

-Gideyim.

-Şimdi geldin, ne bu acelen?

-Olsun şöyle bir uğrayayım demiştim zaten (R. Ilgaz, *Sarı Yazma*, 1999: 88)

(3) Nevin de Mebrure'nin kadehini doldururken onu sarhoş etmeye karar vermiş görünüyordu:

-Bu likör vakitsiz amma, şişeleri açmış bulunduk, daha yemeğe de çok vakit var, *daha iç, haydi hatırım için* (P. Safa, *Sözde Kızlar*, 176).

-*AyIm*, -*Allm* biçimbirimiyle çekim işlemine giren fiilin bildirdiği, konuşanın “harekete geçme” isteğidir de denilebilir: *Kalkayım da evi temizleyeyim* (konuşur temizlik yapmaya istekli olmasa bile harekete geçmeye karar vermiştir, ayr. bk. örn. 1 ve 2). Diğer yandan, paradigmanın 3. kişilerinin, somut isteklerin yanı sıra, zaman zaman daha soyut, gerçekleşebilirliği görece düşük, temenni, beklenti, arzu düzeyinde olan istekleri karşılamaya yatkınlığı da burada belirtilmelidir: *Fatma Hanım dua et de bizim asker gavuru bozsun; Allah yardımcın olsun!* vb.

5.2 -sA

-sA'nın işaretlediği semantik alan, gerçekleşmesi mümkün olmayan “gerçekdışı” isteklerden, gerçekleşebilirliği görece düşük “gerçek” isteklere kadar, *görece imkansız* ya da *imkansız* biçiminde derecelenen gerçeklikleri yansıtır. -sA ile işaretlenen isteklerde açık uçlu bir olabilirlik ya da imkânsızlık vardır. Bu tür isteklerin ontolojik ve gramatikal zamanla ilişkisi de hayli ilginçtir. Birçok isteme kipine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen “geleceklik”, -sA hiçbir zaman gerçekleşmeyecek/imkansız bir eylemi karşılıyorsa gelecekle-belirsizlik arasında zayıflamaktadır:

(4) Keşke ben bir böcek *olsam*. Ufak, ufacık bir böcek. Şeridinin üstünde *yürüsem* geriye doğru. Üstünde yürümekle olmaz, içine *girsem* şeridin. Tarihi görür müyüm acaba? (Ş. Karaca, *Dünyayı Dolduran Kiraz*, 2002: 118).

-sA, gerçekdışı olan ya da normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmayan istek ve dilekleri (*Bir kuş olsam, uçsam tepelere*), gerçek olup gerçekleştirilebilirliği düşük olanları (*Keşke herkes senin gibi ince fikirli olsa*) karşıladığı gibi, ikili/çoklu iletişimde yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşük, baskı oluşturmayan, eylemden çok eylemden önceki “razı olma” eşiğine vurgu yapan istek ve beklentileri (*Bu akşam eve biraz erken dönsen.*) de karşılar. Gönüllülük kipi ile karşılaştırıldığında, “istenir” eylem/durumların gerçekleşmesi için gerekli ön süreçlerin, kısmen farklı olsa da, -sA’da daha geride olduğu; eyleme yakınlığın gönüllülük kipinde, düşünme süreci sıklıkla tamamlanarak “harekete geçme” planına/tasarısına kadar ilerlediği, -sA ile işaretlenenlerde ise “istenir” eylemin henüz öngörüsünden/varsayımından bahsedildiği görülür: *Yarın erken kalksam*, krş. *Yarın erken kalkayım*. Johanson -sA’yı [hypothetic marker] “express an imaginative mood in sense of supported events” biçiminde tanımlamıştır (2008b). -sA’nın istek bildirdiği ifadelerde “istenir eylem/durumlar” varsayılmaktadır: *Rakı şişesinde balık olsam*, krş. *Sen Ankara’ya gelsen, birlikte ofislerine gitsek, Mr. Borger’i görsek, köy adına buyur etsen. Sonra vali beye varsak*. Bu tür isteklerde eksik olan istemenin derecesi değildir. Sadece konuşur, isteğinin gerçekleşeceğine dair daha az inanç ve beklentiye sahiptir.

(5) Melahat’ı *verseler* de hiçbir şey *vermeseler*. Yüzüne bakmakla doyar adamın karnı valla! (Ş. Karaca, *Dünyayı Dolduran Kiraz*, 2002: 96).

(6) [Anne kız arasında geçen konuşma]
 “Anne, paran yok ki senin. Neyle alıyorsun? Kimden dileneceksin hem kurs parasını?”
 “Handan’ım lütfen ama... Bir kere pazarda kartla alışveriş ediliyor. Kurs parasını da sen *istesen* Cevdet Amcandan. Üç buçuk milyar tutuyor amcacım *desen*. Öbür borçlarımızı da temizlerdik aradaki farkla (P. Maden, *İki Genç Kızın Romanı*, 2002: 33).

5.3 İstek kipi

İstek kipi (-A) [optative] istek semantiğinin, standart Türkiye Türkçesi için kullanım alanı dar, işlevleri, başta *AyIm*, $\emptyset$, *-sXn*, *-Allm*, *-Xn*, *-XnXz*, *-sXnlAr* paradigması ve birleşik çekimlerde *-sA* olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince devralınmış bir morfemdir (bk. Karahan 1996; Ercilasun 1995, Johanson 2008b). Ancak belirli kullanım alanlarında, özellikle 2. kişi çekiminin tutunduğu ya da kimi durumlarda, bir alt katman etkisi olarak, standart Türkçe konuşurlarının dilinde devam ettiği görülebilir.

(7) -Ey oğul, saygılı ol ki saygı *göresin*... Sözün doğrusunu söyle ki *dinletebilesin*!.... Çabala ki bu basamaklara *yanaşabilesin*! (K. Tahir, *Devlet Ana*, 2000: 84-85)

(8) Oralardan haklarımızı istemeliyiz. Sen niye devamlı savunmadasın? Senin bir suçun yok ki, savunmada *olasın* (*Büyük Uyanış*, print.google.com).

(9) Ben hiç mi hiçbir şey görmedim Ağa. Bunu böyle *bilesin*. Mehmet'in seni vurduğunu bile... (*İnce Mehmet*, print.google.com).

(10) Şimdi niçin sen *yazasın* istiyorum öğrendin mi? Bir kere olsun belkemiğinde dehşet ürpersin diye! (*Huzur*, print.google.com).

-A eki, standart Türkçede tutunduğu kullanımların birçoğunda istek dışında olasılık, tahmin, çıkarım vb. bildirmektedir: *Sen ağzından kaçırılmış olmayasın?*, *Bizi görmeyeler* veya *Bizi görmüş olmayalar* vb. Bir kısmında ise varsayıma veya koşula dayalılık vardır. Varsayıma dayalılık, 7. ve 8. örneklerde belirgin biçimde izlenebilmektedir; öyle ki bu ifadelerde *ki*'den sonra *-A* ile işaretlenen bildirim gerçekleşmesi, yalnız *ki*'den önceki bildirim gerçekleşmesiyle mümkün olabilir. Ancak daha *ki* öncesi bildirim dahi gerçekleşmiş değildir. Bu durum varsayımlılığın ve gerçekdışılığın derecesini arttırır. 8. ve 9. örneklerdeki *yazasın*, *bilesin* vb. ifadelerde ise gerçekleştirilebilirliği görece imkanı, ancak gönüllülük kipi kadar somutlaşmış olmayan isteklerin ifadesi vardır. *-A* ekinin dua, beddua dilek vb. ifadelerde daha soyut, gerçekleştirilebilirliği görece düşük, temenni, beklenti, arzu düzeyinde olan istekleri karşıladığı da hatırlanmalıdır.

5.4 -(A/X)r

Türkçe dilbilgisi kitaplarında *geniş zaman* (aorist) veya *geniş zaman kipi* olarak adlandırılan, ancak birçok kullanımında bildirdiği şey *beceri*, *alışkanlık*, *varsayım*, *gönüllülük*, *emir* vb. kiplik anlamlar olan *-(X/A)r*, *-mAz* ekleri, belirli bağlamlarda

istek, teklik-çokluk birinci kişilerde *bir işe gönüllü olma, niyetlenme* vb. kiplik anlatımları kodlayabilmektedir.⁵

(11) Yalnız seni düşünerek buraya çağırdım. Yalnız seni düşünerek annemi komşuya, küçük kardeşimi mektebe gönderdim, evin yalnız kalmasını istedim. Çünkü sana birkaç senelik maziye anlatacağım. *Dinlersin, üzülmezsin* değil mi? (P. Safa, *Sözde Kızlar*, 15).

(12) -Alıver şunu oğlanım. Yüzünü yuduğunda *kurularsın*. Beni *hatırlarsın*. Dengin içine sıkıştırıver. “Bir Zühre ninem vardı” *dersin*. Belki kışa çıkmam. Şu küt kambur halimle (S. Çokum, *Zor*, 1977: 18).

-(X/A)r, -mAz morfeplerini istek semantiğine yaklaştıran özelliklerden biri potansiyel olanı, varsayılanı ve yeterliği bildirebilmesidir. İstekler henüz gerçekleşmeyen; ancak potansiyel olan ya da gerçekleşeceği varsayılan ifadelerdir. -(X/A)r, -mAz ile işaretlenen istek bildirimlerinde, eyleyicinin yapmaya yeterli olduğu ya da yapabileceği varsayılan isteklerin ifadesi vardır. Varsayılan durum, 2. kişilerde dinleyiciye emrivaki ile iletilir; ancak -(X/A)r, -mAz’ın düşük odaklı (lowfocal) biçimbirimler olması, yönelinen noktada yoğunluğun bulunmaması, isteklerin daha uzun bir zamana yayılabilir olduğu/acil olmadığı tutumunu ifade etmektedir (*Odaklılıkla* [focality] ilgili bk. Johanson 2000). -Birinci kişilerde ise, konuşur bir işi yapmaya gönüllü ve taliptir (bk Özsoy-Erguvanlı 1993).

-(X/A)r, -mAz ile işaretlenen istekler gönüllülük kipiyle karşılaştırıldığında (*bu işi ben yaparım* krş., *bu işi ben yapayım*), her ikisinde de bir işi yapmaya niyetli ya da istekli olma söz konusudur. Ancak gönüllülük kipiyle ifade edilende, bir işe talip ya da gönüllü olmanın da ötesine geçildiği, niyet etme, tasarlama vb. düşünsel süreçlerin tamamlandığı ve harekete geçilmek üzere olunduğu görülür. *Bu işi ben yaparım* gibi bir ifadede ise “yapmaya gönüllü olma” gibi daha basit ya da varsayım aşamasında, görece imkanı istekler vardır.

5.5 -mAll

Gereklilik/zorunluluk bildirimi -mAll biçimbiriminin Türkçe dilbilgisi kitaplarında betimlenen en yaygın işlevi olmakla beraber, tek işlevi değildir. -mAll’nın morfosemantik içeriği *gereklilik* ve *zorunluluk* kategorilerinin yanı sıra

⁵-(X/A)r, -mAz biçimbirimlerinin zaman işlevini öteleyen ve kiplik işlevlerini öne çıkaran çalışmalar için bk. Yavaş 1982, Özsoy-Erguvanlı 1993, Ozil 1994, Uzun 2004, Uzun-Erk-Emeksiz 2002. Bu çalışmalarda -(X/A)r, -mAz için tanımlanan kiplik işlevler, bilgi kipliği içerisinde *tahmin, çıkarım, kesinlik, varsayım, genelleme*; isteme kipliği içerisinde ise *istek, gönüllülük, özneye yönelik isteklilik* ve *beklentidir*.

tahmin, çıkarım, istek, emir vb.nin ifadesi için de elverişlidir. Gerekliliğin pragmatik nedenlerle *güçlü gereklilik/ zorunluluk, gereklilik, düşük gereklilik* ve *istek* gibi çeşitli oranlarda derecelenebilen ifadeleri karşılayabildiği çeşitli çalışmalarda kayıtlıdır (bk. Corcu 2003, Caotes 1983).

(13) *Bir evim olmalı.*
Öylesine yükselebilmeli yedi renk düşünceler içinden
Yıldız yıldız olmalı geceleri
Ve saadetten çatlayabilmeli
 Dallardaki tomurcuklar
Bir evim olmalı
 Neş'eden yana zengin
 Gelin teli pırılısında ıslıl ıslıl
 Renk renk,
Bir evim olmalı (Halit Gezen, *Varlık* 1951)

Örneklerdeki ifadelerde, olması gerekli ya da zorunlu olan, olmamasının sosyal hayatta yaptırım doğuracağı; belirli bir kanun, otorite, toplumsal kurallar vb. ile ya da bireyin kendi iradesince dayatılan durumlar yoktur; tersine arzu ya da hayal edilen, varsayılan, gerçeklik değeri görece düşük istek ve dilekler vardır. Bu tür isteklerde, konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamikler, kanunlar, kurallar, ödev ve sorumluluklar değil, kişinin hayalleri, arzuları vb.dir. Olan istenilen, arzu edilen durum, görece düşük gerçekleşme potansiyeli nedeniyle varsayıma dayalıdır. İleri derecede varsayıma dayalılık, *-mAll* ve *-sA* arasında bir kesişim oluşturur: *yemyeşil bir bahçem olmalı* krş., *yemyeşil bir bahçem olsa*. Bu kesişim *-mAll* ve *-sA*'nın, istek morfolojisinin diğer üyelerine, örneğin gönüllülük kipi ve *-(X/A)r*, *-mAz*'a göre 'düşük dereceli gerçeklik/gerçekleşebilirlik' değerine sahip istekleri karşılamaya yatkın olmalarından kaynaklanır.

5. 6 *-sAydI, -sAymIş, -(y)AydI, -(y)AymIş*

Buraya kadar genel olarak, konuşma zamanından sonrasına yönelen isteklerin olabilirlikleri üzerinde duruldu. Bu anlatılanlar dışında, geçmişte gerçekleşme potansiyeli olduğu halde gerçekleşmeyen ya da konuşma anında, geçmişte olmuş olması/olmamış olması arzu edilen istekler de vardır. Bu istekler konuşma anı için artık gerçektışıdır ve dilbilimsel ortama *-sAydI, -sAymIş, -AydI, -AymIş* birleşik çekimleriyle kodlanırlar.

(14) Keşke *gelseydin*. Yemek çok güzel geçti.

(15) Sınava keşke o da *girseymiş*. Sorular çok kolaydı.

-sAydI, -AydI birleşik çekimleri, olabilirliği devam eden istekler için de kullanılabilir: *Sağ salim gelseydi; başına bir şey gelmeden döneydi* vb. Bu örneklerde, gerçekleşebilirliği konusunda bir dizi tereddüt ve endişenin yaşandığı,

konuşma anına uzak olan isteklerin ifadesi vardır; $-(y)dl$, geçmişî değil, tereddüt ve kaygı nedeniyle, istenilenin konuşma zamanına/gerçekliğe uzaklığını ya da istenilen olay için kritik noktanın, son sınırın aşılması/olayın tamamlanması olduğunu ifade ediyor görünmektedir.

6. Sonuç

İstek kipliği, gerçekliği ve olabilirliği çeşitli derecelerde değişen isteklerin ifadesine elverişli bir semantik alandır. Konuşurun, isteklerin gerçekleşebilirliğine yönelik imkânlı, görece imkânlı, imkânsız vb. kavrayışsal ayrımlar yaptığını ve bu yöndeki kararını uygun morfolojik birimleri tercih ederek konuşmasına yansıttığını gözlemek mümkündür. Gerçekleşebilirliği yüksek istekler için genellikle gönüllülük kipi tercih edilirken, $-A$ daha çok, gerçekleşebilirliği görece imkânlı isteklerin ve varsayımaya dayananların ifadesi için elverişlidir. $-sA$ gerçekleşebilirliği görece düşük istekleri veya normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün görünmeyen, hayale dayalı olanları (bk. Johanson 2008b) işaretleyebilmektedir. $-(X/A)r$ ve $-mAll$ ekleri de çeşitli bağlamlarda istek bildirebilmektedir. İstek bildirdiği bağlamlarda $-(X/A)r$ gerçekleşebilirliği görece mümkün ve varsayımaya dayanan istekleri, $-mAll$ ise ileri derecede varsayımaya dayanan ve hayal edilenleri bildirir. $-sAydI$, $-sAymIş$, $-AydI$, $-AymIş$ birleşik çekimleri, gerçekleşmemiş/gerçekdışı isteklerin yanı sıra gerçekleşebilirlik beklentisi düşük, olabilirliğine ilişkin endişe ve tereddütlerin yaşandığı isteklerin ifadesi için kullanılmaktadır.

Kaynaklar

- ADAMOVIÇ, Milan (1985): *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*, Leiden-E.J. Brill.
- BYBEE, J. (1998): "Irrealis as a Grammatical Category", *Symposium on Irrealis*, *Anthropological Linguistics*, Vol. 40: 2, , Indiana University, Bloomington, 257-271.
- BYBEE J., Pagliuca W. (1987): "The Evolution of Future Meaning", *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, Ramat A., Carruba O, Bernini G. (eds), John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia.
- BYBEE J., Fleischman S. (1995): "An Introductory Essay", *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia, 2-14.
- BYBEE, J., Pagliuca W., Perkins, R. (1991): "Back to the future". In E. Traugott and B. Heine (eds.) *Approaches to Grammaticalization*, Vol. II., John Benjamins: Amsterdam, 17-58.
- CHAFE, Wallace (1995): "The Realis-Irrealis Distinction in Caddo, the Northern Iroquoian Languages and English", *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia, 347-365.
- COATES, Jeniffer (1983): *The semantics of the modal auxiliaries*. London: Croom Helm.

- COCKBURN, David (1997): *Other times: philosophical perspectives on past, present, and future*
Cambridge University Press: Cambridge.
- COMRIE, Bernard (1986): "Conditionals: A Typology", *On Conditionals*, ed. by. E. Traugott, A. Meulen, J. S. Reilly, C. Ferguson, Cambridge University Press.
- CORCU, Demet (2003): *A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- DAHL, Östen (1985): *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell: Oxford.
- ERCİLASUN, A. B. (1995): "Türkçede Emir ve İstek Kipi", *Türk Gramerinin Sorunları I*, TDK Yayınları: Ankara.
- ERDAL, Marcel (2004): *A Grammar of Old Turkic*, Brill.
- FLEISCHMAN, Suzanne (1982): *The Future in thought and Language, Diachronic Evidence from Romance*, Cambridge University press: Cambridge.
- JOHANSON, L. (2000) "Viewpoint operators in European Languages", in Dahl, Östen (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, 27-187, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- JOHANSON, Lars (2008a): "Contact-induced renewal of Turkic modal expressions of volition, necessity and possibility.", baskıda.
- JOHANSON, Lars (2008b): "Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Anstieg und Niedergang des osmanischen Optativs.", baskıda.
- KARAHAN, Leyla (1996): *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları: Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003): *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, TDK yayınları: Ankara.
- MARTIN, Laura (1998): "Irrealis Constructions in Mocho", *Symposium on Irrealis, Anthropological Linguistics*, Vol. 40: 2, Indiana University, Bloomington, 198-213.
- MITHUN, Marianne (1995): "On the Relativity of Irreality", *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia, 367-388.
- OZİL, Şeyda (1994): "Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı", *Dilbilim Araştırmaları*, 112-127.
- ÖZSOY-TAYLAN (1993): "Türkçede Bazı Kiplik Biçimlerin Öğretimi Üzerine", VII *Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Ankara.
- RUHİ Ş., Zeyrek D., Turan, Ü.D. (1999): "Koşul Tümcelerinde Varsayımsallık ve Gerçek Karşıtlığı", XIII. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Haz. S. Özsoy, E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: İstanbul, 19-29.
- TEKİN, Talat (2003): *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD: İstanbul.
- TROSBORG, Anna (1995): *Interlanguage pragmatics: requests, complaints, and apologies*
Mouton de Gruyter: Berlin, New York.
- UZUN L., Emeksiz E.Z. (2002): "Türkçede -Ar biçimbiriminin sözdizimsel ve anlambilimsel yapısı üzerine" 18. *Türk Dilbilim Kurultayı*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- UZUN L., Emeksiz, E.Z. (2006): "Irrealis Modality and specificity in Turkish discourse"; *Advanced studies in Turkish linguistics*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları: İzmir.
- UZUN, N. E. (2004): *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 39, İstanbul.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2004): "Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara: TDK Yayınları, S. 635, s. 678-686.
- YAVAŞ, Feyal (1982): "The Turkish Aorist", *Glossa* 16, 41-50.

ZIEGELER, Debra (2000): Hypothetical Modality, Grammaticalisation in an L2 dialect,
Studies in Language Companion Series 51, National Tsing Hua University, Taiwan.